

A „MÁLENKIJ ROBOT” A MAGYARORSZÁGI NÉMET KISEBBSÉG TÖRTÉNETÉBEN ÉS TÖRTÉNELMI EMLÉKEZETÉBEN

MALENKIROBOT (FORCED LABOUR) IN THE HISTORY AND HISTORICAL MEMORY OF THE HUNGARIAN GERMAN NATIONAL MINORITY

SINGER ZSUZSA

Összefoglalás

A tanulmány a szerző egyetemi szakdolgozatának összefoglalása. A dolgozat a szakirodalomban egy korábban meglehetősen elhanyagolt témát tárgyalja: a magyarországi német nemzeti közösségek meghurcolását, munkatáborokba toloncolását a második világháború utáni években (malenkij robot). A szerző az orosz munkatáborok 13 túlélőjével végzett kvalitatív (narratív) interjúk tanulságait összegzi, akik Zimmel Békés megyében, Gyula városában és környékén éltek, onnan hurcolták el őket, és szabadulásuk után oda is tértek vissza. A tanulmány egyértelműen rávilágít arra a télyre, hogy a német nemzetség történelmi traumái, ellentétben a holocaust túlélőinek kollektív emlékezetével, évtizedeken keresztül „borítékolva” maradtak, néma történetként batottak anélkül, hogy az érintettek hármijele szakmai vagy egyéb lelki támogatásban részesültek volna. Így a „malenkij robot” okozta traumák transzgenerációs átvitelének problémája mindeddig feltöratlan kérdés. Joggal feltételezhető, hogy ez a trauma éppúgy jelen van és kimutatható, mint a politikai erőszak és genocídium túlélőinek más csoportjainál, és azok leszármazottainál. A szerző kiemeli a narratív interjúk gyógyító hatását. Emellett arra hívja fel a figyelmet, hogy a szociális munka társadalmi és kulturális kérdésekre való érzékenysége révén olyan erőforrások teremtésében, felszabadításában, mozgósításában segíthet, amelyek birtokában a politikai terror túlélői, leszármazottai támogatást és erőt nyerhetnek a múlttal való megbékéléshez.

Kulcsszavak: „malenkij robot” – történelmi emlékezet – német kisebbség – szociális munka

Abstract

The current paper is a summary of the author's thesis work on the Hungarian German malenkij robot survivors' traumatic experiences. Hungarian German national communities were dragged off to the Soviet Union to live and work in the Stalinian labor camps after World War II, practically as slaves. Captivity was based on the assumption of collective sin of the German people. The author conducted qualitative interviews with 13 survivors who had lived in Békés County, Hungary, and returned there when they were released from the camps. The historical traumas of the German national communities – contrary to those of the holocaust survivors – remained silent stories and the victims have not received any professional support. Therefore the trans-generational impacts of their trauma have not been studied so far. It can be hypothesized that the trans-generational trauma is present in these communities as in any other groups who were victims of genocide. Social work as a culturally and socially sensitive discipline may have a major role in finding and mobilizing the resources that help reconciliation.

Keywords: Malenkij robot – historical memory – German national communities – social work

Zusammenfassung

Der Aufsatz ist die Zusammenfassung der Diplomarbeit der Autorin zum Thema Sozialarbeit. Es handelt sich um ein in der Fachliteratur sehr selten behandeltes Thema, und zwar um die Bloßstellung der Ungarndeutschen, um ihre Deportierung in Arbeitslager nach dem Zweiten Weltkrieg. (Eronarbeit) Die Autorin summiert die Lehre der Interviews mit 13 Überlebenden der Russischen Arbeitslager. Diese Überlebenden sind im Komitat Bekes geboren (in der Stadt Gyula und ihre Umgebung), sie wurden von dort bloßgestellt und nach ihrer Freigabe sind sie auch dorthin zurückgekehrt. Im Aufsatz geht es darum, dass die Traumen der nach dem Zweiten Weltkrieg bloßgestellten Schwaben - im Gegensatz zu dem kollektiven Gedächtnis der Holocaust-Überlebenden - Jahrzehnte lang nicht wachgerufen wurden, sie bekamen weder fachliche noch seelische Unterstützung. Deshalb ist die Durchfuhr der Transgenerationstraumen der Eronarbeit unaufgedeckt, aber es ist wahrscheinlich, dass es ebenso nachgewiesen werden kann, wie bei den Überlebenden der politischen Gewalt, und bei ihrer Nachkommenchaft. Die Autorin hält es für wichtig, dass die Lebenslauf-Interviews eine heilende Wirkung haben, sie verweist darauf, dass die Sozialarbeit einfachliche Hilfsgruppe bilden sollte, die eine seelische Unterstützung und Kraft für diese Überlebenden der politischen Gewalt bieten kann.

Bevezetés

Az orosz lágeretek két fő típusát ismerjük: a GULAG (mozaikszó, az Állami Lágeretek Főhatósága rövidítése) és a GUPVL. Az előbbi táborokba a "törvényesen" elítéltek kerültek, rögtönítélő bíróság bevonásával, tanúk, ügyvédek és tolmács nélkül. Őket sújtotta a legerősebb előítélet, hiszen bűnelkövetőként, a rendszer ellenségeiként rúntettek fel őket. A GUPVL mozaikszó jelentése Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság, ide a tömegesen elhurcolt emberek kerültek. Mint a nevében is benne van, főként a hadifoglyok és internáltak kerültek ebbe a tábor típusba, a hadifoglyok között akadtak azonban civilek, az internáltak között pedig nők és fiatalok is. A civilek tömeges elhurcolását az összegyűjtés módszerére, a fedő-történetre utalva "málenkij robot"-nak nevezzük. Így tehát az internáltak nem GULAG-on voltak, jöllehet a köznyelv ezzel a szóval jelöli a szovjet fogoly- és munkatáborok mindegyikét. A málenkij robot rüelölő magukat egykori „GULAG-fogolynak” definiálják, így az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a szerző is ezt a szót használja, hiszen ez a kifejezés világszerte ismert szimbólummá vált.

A szovjet munkatáborokba elhurcolt magyarok száma megközelítőleg 900 000 fő (Bognár, 2001), ebben a hadifoglyok is benne vannak. A GULAG magyar áldozatainak száma hozzávetőleg 300 ezer fő. Ez a szám meghaladja a háborúban elhunytak létszámát, ami 120-160 ezer főre tehető. Nagyjából 200 ezer főt vittek el málenkij robotra Magyarország területéről, ebből mintegy 70 000 személyt a szovjet hatalom német származása miatt internált, a *kollektív bűnösség* jegyében, és jóvátételi munkára kötelezték őket. Az érintett lakosság visszaemlékezéseiből úgy tűnik, hogy a szovjet belügyi csapatoknak egyes területekre meghatározott fogolylétszámot kellett kiállítani, és a Szovjetunióba szállíttatni. Ahol "törvényesen" zajlott a német lakosság összeírása, ott is igen szigorú mércével mérték. Németnek első körben az minősült, akinek német a neve vagy az anyanyelve, továbbá az, aki az 1941-es népszámláláson németnek vallotta magát. Ezután az „elmagyarosított” németek kerültek sorra, akik magyarosították a nevüket. Ha a létszám így sem volt teljes, akkor az elv

már az volt, hogy akinek akár egy csepp német vér folyik az ereiben, az németnek számít. Nem ellenőriztek természetesen minden családfát, a települések előjárói segédkeztek a szovjeteknek, így sokan feljelentések alapján kerültek a deportálandók listájára.

Miután összegyűjtötték őket, hetekig zsúfolt vonatokon, embertelen körülmények között szállították a foglyokat, ahol a vagon aljára vágott lyuk szolgált mellékhelyiségként. Megerkezesüket követően évekig rabszolga módjára dolgoztatták őket, főként bányákban. Közülük nagyon sokan meghaltak, leginkább a rossz higiénia, az elégtelen táplálkozás és esetenként az örök kegyetlenkedéseknek köszönhetően. Hazatérésük után a nagyon is valószínű fenyegetések miatt senkinek nem meséltek ezekről az évekről – teljes negyven évig.

A jelenleg hazánkban élő német kisebbség csaknem egészét érintő valamilyen formában a „malenkij robot” történelmi emléke: vagy személyesen voltak érintve, vagy közvetve, valamely családtag személyes élettörténete által. Azokat a német kisebbséghez tartozó személyeket, akik nem vettek részt a kényszerszolgálatban, kitelepítették Németországba – „a németiség háborúban elkövetett emberiségellenes bűneiért.” Jóllehet a kultúrájuk és nyelvük, szokásaik szerint már magyarok voltak, német származásuk miatt menniük kellett. A történelmi traumák hosszú sorába tartoznak a háborút követő megtorlások az itthon maradt németeken. Ennek emlékére szinte minden magyarországi német család őrzi, és akadnak olyanok is, akik a mai napig sem szabadultak a félelemtől. Az egyik német származású interjúalanyom arra a kérdésemre, hogy beszél-e németül, a következő választ adta: *„Beszélek németül, iskolában tanultam. De bár sose tanultam volna meg...”* Jogaiban megsértett, nemcsak büntetésre, hanem félelemre ítélt társadalmi csoport a német kisebbség. Az 1980-as népszámlálás egy kérdezőbiztosától tudom (Singer Ferenc személyes közlése), hogy egy vidéki, idős német asszony, aki alig beszélt magyarul, a nemzetiségére és az anyanyelvére irányuló kérdésnél németnek vallotta magát. Ezt hallva berohant idősebb korú lánya, aki kitérőltette ezt a választ és beírta, hogy édesanyja magyar nemzetiségű és anyanyelvű. Megdöbbentő tanulság, hogy egy anonim népszámlálási felmérés is ilyen mélyen gyökerező félelmeket válthat ki a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekből – jóval a kényszerszolgálat és a kitelepítések után.

A vizsgálat célja, módszerei

Az általam elvégzett vizsgálatnak kettős célja volt: Elsősorban fontosnak tartottam átfogó képet nyújtani a „malenkij robot” történelmi valóságáról, körvonalazva azt egyrészt az ide vonatkozó történelmi dokumentumok alapján; másrészt megjelenítve úgy, amiként az él és rekonstruálódott a magyarországi német kisebbség túlélőinek személyes és kollektív emlékezetében. Fontosnak tartom megosztani kutatási tapasztalataimat a kortárs segítő foglalkozásuk szélesebb olvasókörével, és ezzel is felhívni a figyelmet a kisebbségekkel folytatott szociális munka jelentőségére és sajátosságaira, amely témával szintén csak elvétve találkozhatunk a szociális munka hazai szakirodalmában. Ennek megfelelően munkám módszertani keretét két, egymással szoros összefüggésbe hozható megközelítés alkotta. Az egyik a vizsgált jelenségre vonatkozó történelmi dokumentumok tanulmányozása a számomra elérhető forrásmunkák alapján (levéltári kutatás). A vizsgálat másik módszere a

kvalitatív interjú. Az élet története, ezen belül különösen a málenkij robottal kapcsolatos tapasztalatokra összpontosító mélyinterjú a korábban el nem beszélt traumatikus élmények megközelítésének célszerű, kézenfekvő eszköze.

A kutatás Gyulán, a Békés megyei levéltárban vette kezdetét, hogy az egykori politikai terror helyi történetét megismerve jobban kontextualizálhassam, és megfelelő mélységben értelmezhessem leendő interjúalanyaim személyes történelmi emlékeit. A levéltári nyilvántartás alapján statisztikát készítettem a gyulai internáltak adataival. Ez a nyilvántartás a deportáltak személyes és családi adatait tartalmazta: a gyermekek számát, nemzetiségek és nemek szerint arányokat stb.

A mélyinterjúk elkészítésénél a hólabda-mintavételi eljárás stratégiáját követve, az első általam ismert interjúalanyt arra kértem, hogy közeli ismerősei körében nevezzen meg olyan személyeket, akik hozzá hasonlóan a málenkij robot túlélői. Ezzel az eljárással 12 túlélővel sikerült személyes kapcsolatba kerülnöm, előzetes telefonos kapcsolatfelvétellel alapján. Jeleztem a mélyinterjú célját és időtartamát. Egy főt kerestem fel sikeresenül, ő elutasította megkeresésemet. A beszélgetéseket digitális formában rögzítettem, és emellett a legfontosabb mozzanatokat jegyzeteltem. Az interjúalanyok beegyeztek ebbe az eljárásba, egy fő kivételével, aki kérte, hogy ne rögzítem a hangját, így ez esetben csak jegyzeteltem.

Az interjúkat természetes környezetben, a megkérdezettek saját otthonaiban rögzítettem (etnometodológiai eljárás). Az interjúkészítés alapját egy 12 kérdésből álló, félig strukturált interjú-protokoll alkotta, amelynek fókuszában a málenkij robotra való elhurcolás négy emlékezeti idő-dimenziója szerepelt: (1) elhurcolás előtti állapot; (2) a tömeges elhurcolások folyamatának személyes megélése; (3) a gyűjtőtáborokba való személyes emlékezések; (4) a túlélők jelenlegi élethelyzeteire fókuszáló kérdések.

Eredmények és az eredmények értelmezése

Mint helyi levéltári kutatásaimból kiderült, Gyuláról 1945. január 10.-én mintegy 1.500 – 1.600 főt indítottak utnak Szovjetunió irányába, a gyulai huszárlaktanyában kialakított gyűjtőtáborból. Valamennyien német származású, 17-45 év közötti férfiak, és 18-30 év közötti nők voltak, az ún. *Németváros* lakói. Az is kiderült, hogy Gyulán két hullámban hívták össze a málenkij robotra internálandó németeket. Először csak azon munkaképes korú lakosokat, akiknek mindkét szülője német származású volt. A második hullámban már a „félvérek” is kötelesek voltak jelentkezni. Gyulán nem alkalmazták ún. „begyűjtési cseleket”, hanem a totalitáriánus lélektani terror eszközeit alkalmazták, „önkéntességre” hivatkozva. A túlélők visszaemlékezései szerint a köztereken megrendezett „bíróndó dobálással” adták tudtára a helyi lakosságnak, miszerint „... aki nem jelentkezik, annak kiűrték az egész családját.” Ez volt az „önkéntes jelentkezés” csapdája.

A gyulaiakat a Sajtóban, a Nova Sajtóban és a Nyisdában lévő lágerrekbe internálták (1601 – 1603 számú lágerrek), és ott többnyire szénbányákban dolgoztak. 1948 júliusától 1949 novemberéig tartott a túlélő gyulaiak hazaszállítása, amit a tépplombban harangszóval és hálaadó misével ünnepelt a város akkor és azóta is, minden év júliusában. Minden interjúalanyom (összesen 13 fő) közülük került ki.

Esetleírások

Az alábbiakban elsőként a tizenhárom interjúalany történetének rövid összefoglalása következik:

Eset #1 E. B. A most 85 éves eleki bácsi az 1941-es népszámláláson német anyanyelvűnek vallotta magát. A kényszmunka két és fél éve alatt végig vasércbányában dolgozott. Kint az a szóbeszéd tartotta bennük a lelket, hogy hazatérésük után nagy összegű kárpótlásban részesülnek majd. Ez elmaradt. Fia, aki 9 hónapos volt, mikor apját elvitték, hazaérkezésekor nem ismerte meg. Ez a gyermeke később a katonai pályát választotta, ahol neve magyarosítására kényszerült.

Eset #2 E. N. Az eleki asszonyt csellel vitték el, azt mondták, élelmet kapnak, azért kell felfrakoizzanak. A fiatalasszonyt férje önként követte. Sok kegyetlenkedésről és megfélemlítésről számol be. Elmondása szerint hortal verték az őrök őket. A legtöbb visszaemlékezéssel ellentétben, az ő lágerükben minden nap munkanap volt, csupán évi két szabadnapot kaptak. A mai napig nagyon fél, kérte hogy se neve, se hangja ne szerepeljen sehol, mert ő „nem akar visszakérülni” a lágerbe. Hazajövetelükkor meglepetve fogták őket, hogy egész családjukat megölik, ha beszélnek a kint töltött évekről. Férjével együtt két és fél év után térhetek haza. Nem beszélt róla 60 évig, saját gyermekei sem tudták, hogy kint volt. Kárpótlást nem kap, mert néhány hét hiányzott a három év ledolgozott időhöz.

Eset #3 H. B. Férjével együtt ment ki a német származású gyulai lány. Hároméves kisfiukat kényszerültek itthon hagyni a nagyszülökre. Hárman voltak testvérek, mindhármat elvitték. A húgát „megkorosították” a kivételhez, azaz a tizenhét éves lányt tizennyolcnak regisztrálták. Férjétől és húgától különválasztva, építkezésen majd szénbányában dolgozott. Testvérei hazakerültek Oroszországhól, férjének azonban nem volt ekkora szerencséje. Nem sokkal kiérkezésük után egy munkahelyi baleset következtében életét veszítette. Hazatérve fia nem ismerte meg, nem fogadta el. „Minket úgy vitték ki, mint bűnözőket” – mondja a mai napig is fájdalommal. A legtöbb kérdésre kitérő választ ad, nehéz a beszélgetést a málenkij robot témájának medrében tartani, így inkább hagyom, hogy unokáiról meséljen.

Eset #4 P. J. A tizennyolc éves fiú, amikor elvitték, nem esett kétségbe, hiszen világot akart látni. Megérkezésükkor az orosz civilek köpködték őket, eddigre azonban már régen rájöött, hogy ez mégsem csupán utazás. Négy év után, soron kívül egy hadifogoly szállímannyal jött haza, a messzebbreli hazafelé tartó, útközben elhunyt hadifoglyok helyét kapták meg a vagonban. Nem emberségből, hanem mert a létszámnak stimmelnie kellett. Később hátránya lett a múltja miatt, amikor egy „káderező” bizottság előtt azt mondta, hogy jór nem tud mondani az Oroszországban töltött időről, így lefokozták. „Nem lehet elképzelni. Nem tudja elképzelni senki, aki nem volt ott lent, hogy az hogy néz ki az a bánya.” – Négy éven át fekvé dolgoztak és lapátolták a szenet.

Eset #5-6 K. R. és K. M. Gyulai házaspár, akik kint ismerkedtek meg. Öt évet töltöttek kényszmunkán, hazatérésükig a feleség családját kirelepipítették. Azt mondják a kárpótlásról, hogy szívesen elcsereálnék a havi hússzezer forintot arra, hogy ha kevesebb, mint három évet kellett volna "csak" kint lenniük. Ebből arra következtettek, hogy nem tartják igazságtalannak a részleges kárpótlást. Arra még szívesebben elcsereálnék természetesen, ha az egészet meg nem történté lehetne tenni. A bocsánatkérést – úgy gondolják – nem lehet elvárni, mert a németiség még mindig tövis a hatalom szemében. Mielőtt az interjúra mentem, egy nappal

korábban bejelentkeztem. Félre az interjú előtti éjszaka a feleség – saját elmondása szerint – nem tudott aludni, folyton a robotra gondolt.

Eset #7 S. M. Tizennyolc évesen vitték el a gyulai fiút, öt év kényszermunkára. Édesapjával együtt raboskodott, akiről szemlátomást szívesen mesél. Senkit nem hibáztat, belenyugvással mondja: „Rossz időpontban születtünk”. Könyvespolca tele van a málenkij robotról szóló könyvekkel. Elkészönésemtől ajándékozott nekem egy faragott angyalkát, amit ő személyesen készített, hiszen S. M. fafaragó művész.

Eset #8 S. E. A tizenhét éves gyulai lánynak az összeírások reggelén még nem volt jelentkezési kötelezettsége, eszére azonban levitték a korhatárt egy évvel. Vőlegényével ment ki, aki kint életét vesztette. Az öt éves távollét végén ismerte meg későbbi férjét, vele költözött Gyulára. Végtelenül pozitív, vidám személyisége van, nem dramatizálja a kint töltött éveket. Ezt jól illusztrálja az általa elmondott következő történet: „Talán még én is gonoszabb lettem volna fordított helyzetben velük szemben, mint ők voltak velünk. Egyszer előfordult, hogy az egyik házból kijött egy néni, és a kötétyében volt egy pár uborka, ami volt neki, azt gyorsan odadugta. Hát ez annyira nemes gesztus volt tőle, hogy én akkor is azt mondtam, hogy szegény biztos azért adja, hát ha az övéinek is ad valaki valahol valamit.”

Eset #9 S. T. Édesanyja révén német, így huszonegy éves fiuként elszállították Oroszországha, húgával együtt. Szénbányában, 60-80 centiméter magas vajatban dolgozott, öt évig volt kint. A nyolc órás munkaidejük sokszor tizenegy órára nyúlt, ilyenkor a meg nem kapott ebédjüket később nem kérhették. Későbbi munkahelyén a szeméret verették, hogy „múltja is van” (gondolnak itt a kényszermunka éveire) ezért nem léptették elő.

Eset #10 M. J. Bátyjával és nővérével vitték el a huszonnégy éves lányt. Szénbányában dolgozott, de viszonylagosan könnyebb munkára osztották be a beteges, gyöngye lányt. Hazajövetelükkor orosz barátaiuknak otthagyták a dolgukat ajándékba. Filozófiája, hogy a sorsunkat el nem kerüljük, ugyanis akiket kimentettek az internálандók közül, így itthon maradtak, meghetegedtek, és nem éltek sokáig. „Gottes Mühle mühlen. Langsam, aber bestimmt” (Isten malmai örömek. Lassan, de biztosan). A mai napig irtózik a bányástól, a bezártságtól.

Eset #11 R. M. Húsz évesen, lányként kényszerült kimenni a Szovjetunióba. Német nevű, de családja magyarnak vallotta magát. Három bátyjával és sógorával indultak útnak. Élelmet közösen csomagoltak, de mivel a férfiakat és nőket külön vagonba rakták, nem maradt nála élelem. Sok különböző munkahelye volt, a bányától a konyháig. Három és fél év után tért haza, „a szép éveinket ott pazaroltuk el”. Bátyja egy szomszédos lágerben volt, egyszer meglátogatta őt. A fiú sírva ment el, hogy milyen embertelen munkát kell a húgának végeznie.

Eset #12 H. M. Huszonkét évesen, hajadonként vitték ki a gyulai lányt. Németül nem beszélt, de neve német hangzású, ami ugyan kis ékezet-elhagyással nem tipikus sváb, de édesanyja neve alapján mennie kellett neki és testvéreinek is. A mai napig nem érti, hogy hogyan tudott olyan nehéz fizikai munkát végezni, három és fél évet szénbányában dolgozott. Hosszú betegségeiben – krónikus tüdőgyulladás – nem tudni miért, az oroszok átszállították a halottasházba. Ott töltött egy éjszakát, félt elaludni. Reggel vették észre, hogy még él, így visszakerült a kórházba. Hazatérésekor Németországba szállították, vélhetőleg azért, mert az oroszok el kellett hogy számoljanak a németeknek a létszámmal. Haza kellett szöknie, hiszen családját nem telepítették ki.

Éret #13 E. E. Tizenkilenc éves lányként ment ki Gyuláról, három év és hat hónap kényszermunkára. Családja magyar érzelmű német család. Azt emeli ki a tábori körülmények közül, hogy olyan szorosan aludtak, hogy ha egy fordult, a többinek is fordulnia kellett. Sokat volt beteg, véleménye szerint csoda, hogy életben maradt, hiszen „már itthonról, mikor elvittek, mindenki sajnálkozott, hogy nem jövök haza”. Láthatólag szívesen beszél a történeteiről.

A következőkben a hazatérés utáni megküzdési stratégiákról (esetenként ezek hiányáról) lesz szó, hiszen a GULAG-on nem volt elég túlélni, meg kellett küzdeni utóhatásaival is. Igaz, hogy mindössze tizenhárom málenkij robotot túlélt időssel készítettem mélyinterjút, de ha ezen interjúkból szerzett adatokat ötvözőm a más forrásokból szerzett ismeretekkel, a következő helyzetkép körvonalazódik a túlélők testi-lelki állapotáról:

Szebeni Iлона, aki maga is érintett a málenkij robotban, valamint nagyon sok túlélővel készített interjút, a következőképp indokolja társainak együttműködő-készségét. *„Nem szorgoskodtak sebeket, mert ezek a sebek máig sem gyógyultak be. A hazatérők számára nem adatott meg a kiberzárás lebontása, sérüléseiket nem tárbatták a világ elé, tiltott volt a panasz, a könny és a gyász, testvér a testvérenek nem állíthatott emléket a magyar temetőben.”* (Szebeni, 1998: 5) Szebeni azt a tapasztalatát is megosztotta olvasóival, hogy a közel kétszáz fő közül – akikkel interjút készített – egy sincs, akiben nyomtalanul elmúlt az ártatlanul rabságban töltött évek emléke. A kényszermunkából *„mindenki hagyott haza emléket”,* ahogy interjúalanyom, R.M. fogalmaz. Ez igazolja az általuk is elmesélt, ott átélt szenvedések valóságát.

Az interjúban megkérdezett tizenhárom ember Szovjetunióban szerzett – legtöbb esetben maradandó – fizikai sérülései:

„Ennekem is van leggyorsabbnak megheggyezésem. Ez megmaradt.” (E.B.) - Orthonában oxigénpalack van az ágya mellett, nehezen vesz levegőt.

„Ért az ujjamat kiint lakták. Ez egy emlék.” (E.N.)

„Két elkezdett romlani a látásom. Ahogy hazajöttem bekerültem a kórházba, (...) és végül eltávolították a szememet.” (F.E.)

„Egy csille szétrágta a hasfalamat. (...) Azt mondták, hogy nem lehet gyerekem. Mikor mégis teherbe estem, két különül nem fejlődött tovább a magzat, mert összenyomta a medencecsontjaimat, egy nagy vadhús van ott.” (R.M.)

„Mikor hazajöttem nagyon beteges lettem. El nem tudták képzelni, hogy mi bajom, reggel-este morfinnoztak. Mikor végül megműtöttek, azt mondták, hogy elűszkösödött (...), elrohadt az epém.” (H.M.)

„Mikor hazajöttünk, mondta az orvos, hogy vigyázzunk, évekig ne vállaljan senki gyereket. Volt, aki ezt nem tartotta be; azt hiszem, ...-énél is azért van az a beteg gyerek.” (M.J.)

„Egym hazatérésem után megműtöttek gyomorfekélyvel.” (S. M.)

A testi trauma, károsodás azonban csak az egyik oldala a málenkij robot által hagyott nyomoknak. Átvitt értelemben is sok maradandó sebet szereztek a túlélők:

- A mai napig tartó gyász:

„Gyakran gondolok a kiint töltött időkre, gyászolom a halottakat.” (E. N.)

K. R. sorstársnője haláláról: *„Máig is gyászolom a szívemben.”* (sír)

A csoportos interjúban részt vevő idős asszonyok felidézték egy sorstársnőjük tragikus halálát, az emléken meghatódnak.

- Szorongás:

„Kérték, hogy be kell lépnem a pártba. Mondtam, hogy majd megbeszélem az asszonnyal. Azt mondta erre

az a nő, hogy vigyázz (...) neked miitad is van! Hogy mi a miitad? Hogy én kint voltam. Utána mindig bennem volt az az érzés, amíg nyugdíjba mentem, hogy nem is vagyok olyan f... a gyerek. Attól kezdve nem próbáltam feltörni!" (S. T.)

"Semennyi pénzért nem mennék le egy bányát megnézni, vagy egy cseppkőbarlangot. Akkor is irítottam tőle, és most is." (M. J.)

"Magamba zárkózó lettem, nem jártam sehova, emberek közé végképp nem. Sose hittem volna, hogy ez lesz az életemből. (...) Semmivé tették az életemet. Nagyon nehezen szoktuk meg, hogy már itthon vagyunk, nem kell dugdosni a kenyeret, nincs mitől félni, van mit enni mindennap." (Kormos, Várhelyi, 1990: 31)

Megdöbbenő, hogy a málenkij robot túlélőire a hatalom nem csupán a bűnbak szerepét kényszerítette rá, de olyan mértékű megfélemlítésben volt részük, aminek következtében néhányan a mai napig félelemben élnek. Egy időssel találkoztam, aki annyira fél, hogy az interjút sem vállalta.

"...akkoriban engedték meg, hogy a gyerekek német gimnáziumba járjanak. Mi is szeretnénk volna, hogy oda járjanak, de nem mertük, mert ha egyszer már megégette az ember a szája szélét... Mert ugye annyira sok bántódás volt. Most a gyerekeimet is tegyem ki ennek?" (E. B.)

"Nehéz róla beszélni, de veled jó volt. De ha egy idegen jönne, azt nem szeretném. Idegen előtt meg mindig nem beszél az ember." (K. M.)

"Senki nem beszélt erről, mindenki félt. Most már nem kell félni, mert most már nincs ÁVO. És most már mindenki beszél a GULAG-ról. De mindent megmástanak. Reessen se az van már, mint aminek idején volt. Én voltam ott, én láttam." (M. J.)

Beszélgetésünk során K.R. bizonyos dolgokat suttogva mond, például: *"loptak a kezünkéből"* - mármint az orosz uszték. Ezt úgy értelmezem, mint azoknak az éveknek a beszélgetésben megjelenő nyomát, amikor nem volt szabad hangosan kimondani sérelmeiket.

"Beszélgetünk, de csak néha. Ha az ember el van keseredve. De régen nem volt szabadul, ezért is félek. Én azt mondtam, hogy inkább öngyilkos leszek, mint oda visszamenni. Pedig az a legutolsó, ha az ember odáig eljut. (...) Már volt, akis akart jönni kérdezősködni, de mindig elhárítottam, mert az ördög nem alszik." (E. N.) Ő fél a legjobban, többször is elmondja, hogy nem akar visszakérülni a lágerbe. Már megérkezésemkor kéri, hogy nevét ne írjam le, így nála fiktív monogramot használok.

Kopp Mária és Skrabski Árpád (1995) a Magyar lelkiállapot című könyvben leírják, hogy a mai magyar időskorú lakosság nagyobb arányban szorong, mint a fiatalok. Ez lehet természetesen az időskor specifikumának is tekinteni, de szerintem érdemes az ilyen adatok mértékeit megvizsgálni történelmi szemszöghől is, nem csupán a pszichológia oldaláról. Az idősök küzdhetnek szorongással amiatt is, hogy megfélemlítve élték életüket éveken, évtizedeken át. Interjúalanyaim saját szorongásukat a málenkij robot következményeként értelmezik.

- Düh, bosszúvágy, neheztelés:

"Nálunk volt egy gyula száradtolmács, az olyan volt, hogy még a halottat is lehúzták az ágyról hogy: te disznó, miért nem mentél dolgozni. De Isten malma örölnék, hamar megdöglött itthon a disznó." (K. M.)

"Ézt a hácsit csak az élte kint, hogy majd ha hazajön, hosszú áll Marikon. (1945-ben Gyula polgármestere - S.Zs.) Egyszer találkozott is vele sötétben az utcán - mert az mindig sétált, mint a rossz lelkiismeret -, és meg is verte." (M.J.)

"Nem bábjátatok senki, bár nem azt mondom, hogy nincs az emberben tüske." (P.J.)

„Anyám hallotta, hogy a kommunista párt tartott bankettet – ünnepelték, hogy elmentünk – és ott azt mondták, hogy úgy vigyék el ezeket a srácokat, hogy többé vissza ne jöjjenek.” (N. T.)

„Nekem csak az fáj, hogy annyit szenvedtem, csak mert a származásom más volt.” (E. N.)

„A szép éveinket ott pazaroltuk el.” (R. M.)

„Csak nem nekünk kellett volna oda menni. Oda hivatalmi németeket vártak. Mi nem vallottuk magunkat németnek.” (M. J.)

Az összes interjúalanyom közül K. M. volt a legindulatosabb, szemmel láthatólag nagyon haragszik a mai napig, többször emlídi a „bunkó kommunisták”-at, így mondja: „Utálom őket! Késő!”

- Az idő múlásához viszonyítva intenzíven megjelenített élmény, ami feldolgozatlanságra utalhat:

„Én ezt még a mai napig is naponta elolvasom. (sír)” (F. E.) – mondja egy versről, amit egy sorstársuk írt.

„Az a csoda, hogy éltek maradtunk. Ezt még most is csodálom.” (F. E.)

„Annyira előrébb látom magam előtt, mintha most történe.” (A. T.)

„Majd minden nap eszembe jut.” (E. B.)

A testi és lelki maradandó sebek mellett fontos megemlíteni, hogy a kényszermunka az egyének szociális helyzetére, társas kapcsolataira is hatással volt. Özvegygé váltak, vagy épp a kényszermunkán töltött időleges miatt nem tudtak családot alapítani. Gyermekeik árvák lettek, szüleik elveszítették leszármazottjaikat. Súlyos sebek, ezek azonban mára többé-kevésbé begyógyultak. Az interjúkban azért hangot adtak az idősök néhány szociális hátrálynak.

K. R. mondja, fia iskolai orosz tanulmányáról „...munkoltuk valamit az órán. Erre a tanár üzent nekem, hogy a gyerek kinevítette az oroszt. Rajtam meg bűny volt. Tudták, hogy kint voltam, meg hogy a szüleimet kitelepítették. Elmentem a tanárhoz, és kértem, könyörgtem, hogy ne legyen aló. Elvagyhatna volna a gyerek tanulmányait, pedig nem volt buta, hat mérnök lett. Ezért meg kellett alázkodni.”

K. M. nyugdíjazásáról: „az mondtam, nekem még van 67 évem, ami beszámít. Azt mondta, milyen öt évet! Mondom: annyit bírltam le Oroszországban. Azt mondja: az nem számít be, önként mentél!”

A GULAG foglyainak hazatérésükkor problémáik adódtak gyermekeikkel, családjukkal való kapcsolatukban is. Beszélttem három férfivel, akik már éltek, amikor szüleiket (2 főnek az édesapját, egy személynek mindkét szülőjét) internálták. Ez idő alatt főként a nagyszülők támogatták az itthon maradt kiskorúakat. Mindhárom személy úgy emlékszik vissza, hogy hazatérésükkor nem ismerték meg szüleiket, „nem fogadták el” őket. Volt, aki édesapja szemére vetette, hogy maradt volna inkább kint, akadt, aki közölte édesapjával, hogy ő nem az apukája, mert ő kint van Oroszországban. Akinek édesanyja volt távol, három és fél évig, jobban kötődött nagyszüleihez, mint saját édesanyjához. Ezt a traumát nehezen tudták feldolgozni a szülők is és gyermekeik is, a kialakuló kötődési zavar a „hallgatásra ítélessel” együtt vezethet a trauma generációk közötti átadódásához.

Azok, akik a málenkij robotot fizikailag túléltek, nem biztos, hogy a szó lélektani értelmében is túlélők. Vikár György (1996) szerint ahhoz, hogy az ember igazán túlélő legyen, olyan életet veszélyeztető traumán kell átmennie, amely nem csak a halállal, de a személyiség épségének sérülésével is végződhet. Ezzel fenyegette az általam megkérdezett

túlélőket a büntetés réme is:

„Féltünk a büntetéstől.” (K.R.)

„Ha véletlenül egy uborkatőre ráleptünk, már kaptunk egy ütést bottal.” (E.N.)

„Fegyverrel kérték bennünket” (K.R.)

„(a hidegkamra) egy szoba ott semmi nem volt, csak a föld, meg a falak. És nem adtak be ennivalót.” (F.E.)

„Én azért voltam hidegkamrán, mert (...) nem vártuk meg a nővért, hogy megnézzék a tetreket.” (készen is elmesébe) (A.M.)

„Én rengetegszer voltam hidegkamrán, mindig a nagy szám miatt. Mert azt hittem, hogy ott is adnak a számmra... (nevet)” (R.M.)

Élelemlopásért is hidegkamra járt, ez azonban „megérte”, mint azt megtudhattam R. M-től.

„Szökbettünk volna, de ha elkapnak bennünket, annál rosszabb...” (E.N.)

„Büntetésből tettek fel a palabegyzet is dolgozni.” (R.M.)

„Mindig sorolta, hogy mennyi az odósságom, mert nem dolgoztam annyit, amennyibe az a lóty került. Félttem, hogy még ennyit sem fogok kapni.” (H.M.)

Félelemmel töltötte el az embereket az is, hogy senkit nem érdekel, hogy túlél-e a munkát, s hogy senkit nem tesznek felelőssé, ha ők életüket veszítik.

„Hát ott is haltak meg az emberek éjjelenként. Állandó jelleggel. Reggel jött az őr, kérdezte, hogy ki halt meg, és egy gyűfás skatulya hátuljára felírta. Hát ezt a skatulyát – de ezt én láttam a saját szememmel – az őr azután eldobta. Hát ennyit ért az emberélet.” (V.T.)

A Vikár György (1996) által megfogalmazott definíciót folytatva, ahhoz, hogy az egyén túlélővé váljon, a személyiség épségének fenyegetettsége közben viszonylagosan lelki egészségét, pszichés tartását meg kell tudnia őrizni. A fogolytáborokat tehát nem elég fizikálisan túlélni, ez hosszútávon ugyanis nem jelent életet. Vannak, akik úgy lettek túlélők, hogy bár nem tudták személyiségüket tökéletes épségben megőrizni, de hazatérve helyre tudták állítani annak egészségét. Az internáltság fájdalmából úgy lehet erőt meríteni, ha az ember fel tud idézni olyan tetteket, ahol a szolidaritás és az emberség jelent meg a szélsőséges helyzetben is. A tragédia tapasztalatát pedig kamatoztatni kell. Nehezíti a feldolgozást a dolgok megmagyarázhatatlansága, az, hogy nem illik életük történetébe, mert hűnt nem követtek el. Azok az egykori internáltak voltak interjúalányaim, akik bírúk vagy kreativitásuk következtében meg tudták teremteni viszonylagos lelki egészségüket, így személyiségük ép maradt.

Nem csak kint, de itthon is kemény munkát igényelt az, hogy az áldozatok feldolgozzák az elszorított traumát. Nehezítette ezt a folyamatot, hogy nem beszélhettek róla a hazatérés után. Az optimizmus, az átcértékelés sokuknak segített – s a szövegekben megjelennek a klasszikus elhárító mechanizmusok is, mint a korábban már említett elfojtás, a hasítás, a racionalizáció és ideologizáció. Az itthoni megbirkózási stratégiákra a következő példákat találtam:

„Lgyekszem is elfelejteni ezt a sok marbaságot.” (S.E.)

„A jóra inkább vissza tud emlékezni az ember.” (P.J.)

„Látnak bálu, hogy voltam Oroszországban. Most így kapok 103 ezer Ft nyugdíjat, ha csak a saját jogom szerzett nyugdíj lenne, az csak hatvan-valahány ezer volna, azért mégse mindegy. Így kell ehhez hozzáállni, és akkor tudod túlélni...” (S.E.)

„Annyira igyekeztem kitörlni, csak a szőpre emlékeztem.” (F.E.)

„-Ézért vártagondal az ember, hogy miyen jó, hogy én hazajöttem. Sokan nem jöttek haza.” (E. N.)

„Én csak azt mondtam, hogy egyszer szeretnék oda visszajutni szabadon. Ez meg is adatott: egy társasulagáson részt tettem (...) nagyon jó érzés volt, hogy nem kísérték az örök.” (S. E.)

„Nem ártott ez nekünk, csak egy kísért nek volt.” (S. E.)

A kutatás feldolgozásának ezen a pontján fontos hangsúlyozni azt a tényezőt, hogy nem áll módomban a malenkij robot valós tapasztalatait híven tükrözö mintát vizsgálni, a még élők száma ugyanis alacsony, főleg azoké, akiknek egészségi állapota egyáltalán lehetővé teszi az interjú elkészítését. Több túlélővel azért nem tudtam találkozni, mert sorstársai „alkalmatlan”-nak minősítették. Volt közöttük, aki éppen pszichiátriai osztályon kezelték öngyilkossági kísérlet miatt, és akadt olyan fóbiás beteg, aki már az utcára is félt kijönni, nehogy idegeneket beengedni. Akikkel interjút készíthettem, a legegészségesebbnek mondhatók. Az a véleményem, hogy ezt a kort (80-90 evet) meg sem élték azok, akiknek a legnagyobb szükségük lett volna a segítségnyújtásra.

Visszatérve Vikár György elméletéhez, az internáltság fájdalmából úgy lehet erő meríteni, ha az ember fel tud idézni olyan tetteket, ahol a szolidaritás és az emberség jelent meg a szélsőséges helyzetben is. Adataim alapján az emlékezést könnyíti, s elviselhetőbbé teszi a múlt fájdalmait, ha a személy fel tud idézni pozitív emlékeket is a múltnak ebből a szakaszából. Mindenkinek volt kedves, tréfás története az általam megkerdezettek közül. A legtöbb az orosz civilek vagy tiszték kedvességéről szólt. Nem csak a pozitív emlék, pontosabban a jót és rosszat egyaránt megjeleníteni képes integrált perspektíva segíthet a fájdalmat feldolgozásában, hanem az is, ha van a fogságban töltött időnek az egyén számára tanulsága, értelme. Ez az Antonovsky-féle szalutogenetikus modellben (1987) mint a lelki egészség fontos összetevője jelenik meg. A szalutogenetikus modell összetevői: 1. az érthetőség (comprehensibility), az az elvárás, hogy ami történni fog, annak értelme lesz, megmagyarázható és anticipálható eseményként tűnik fel a személy életében. 2. a kezelhetőség (manageability): a szükséges erőforrások vagy közvetlenül a személy rendelkezésére állnak, vagy olyasvalaki rendelkezik felettük, akiben a személy bízni tud (a család, a segítő, a sors, Isten) 3. A jelentésseliség (meaningfulness): az életnek, az életeseményeknek érzelmi szempontból is értelme van, azaz érdemes elköteleződni, megfelelni a kihívásoknak.

Az interjúkban erre a témakörre vonatkozólag a következő utalásokat találtam:

„Megtanultam a kevésből is megélni.” (H.B.)

„Tudtam értékelni ezek után az otthont, az ételt, a meleget.” (S.E.)

„Nem gyűjtögetek. Bármikor jöhet valami, hogy megint bátra kelljen bajnunk mindent, amink eddig volt.” (E.N.)

„Majd megennéd! Majd jó lenne ez még!” – hallották gyakran otthon a gyerekek, ha meghagytak valamit az ehédből. Ők azok a gyerekek, akiknek a szülei túléltek a szovjet lágerek valóságát. Az élet nagyon különböző területein érzékeltette utóhatását a kényszermunka. Gyermekük betegségét kivétel nélkül minden túlélő az átlagostól eltérően, szinte szélsőségesen reagálta le. Beszéltem olyan leszármazottal, aki annyira féltettek szülei a sérülésekről, hogy felmentették tornából, és ha egyet köhögött, már rohantak vele az orvoshoz. Van, akinck egykori GULAG fogoly szülei már-már hypochonder vonásokat mutattak, de nem maguknak képzeltek betegségeket, hanem a gyermeküknek. Folyton orvoshoz jártak, olyan indokokkal például, hogy a csecsemő egyik lába rövidebb. Akad példa a másik végletre is.

Aki éveket raboskodott, sok szörnyűséget látott, annak szemében egy kis lüz, vagy egy esés a kerékpárral szinte semminek tűnik. „*Aki beteg, az nyögőn, és forduljon a falnak*” – mondogatta egy túlélő házaspár gyermekeinek, szinte közömbösen. Bármely szélsőség felé mozdul el a viselkedés, azt bizonyítja, hogy a szenvedés nem múlt el azzal, hogy a kényszermunkából hazaszállították a foglyokat: a transzgenerációs hatásokkal számolni kell.

A poszttraumás stressz-zavar általános fogalma alá sorolják be az ún. „túlélési szindrómát” is. Ennek következtében leggyakrabban a szorongás, ingerlékenység, az összpontosítás és az emlékezet zavarai, fáradtság, alvászavarok, rémálmok és pszichoszomatikus zavarok fordulnak elő. Továbbá megjelenik a „túlélő bűntudata”: az áldozatnak bűntudata van azért, hogy míg a barátai, rokonai, sorstársai egy része meghalt, a fogságban, addig ő életben maradt.

Egy vizsgálatból – amit Békés Vera Anna (2003) publikált „A holokauszt-szindróma” címmel – kiderül, hogy a holocaust megbetegítő hatása még ma is tart, hiszen 1990-ben 124 holocaust túlélő 46 százalékának tünetei a majdnem 50 eltelt év ellenére tökéletesen megfelelnek a poszttraumás stressz-zavar kritériumainak. Az nem derül ki a tanulmányból, hogy ez a kutatás az emigránsokkal, vagy a hazájukban maradt túlélőkkel készült-e, ugyanis a két csoport nem azonos módon és eredménnyel tudta feldolgozni a traumát. (Virág, 1996: 21)

A „túlélési szindróma” tünetei közül több is megjelenik interjúalanyaimnál, de a jelen vizsgálati keretek között nem minden tünetnél tisztázható pontosan hogy az a trauma következménye, vagy az időskor természetes velejárója. A trauma szövődményeként értelmezhető azonban számos szimptóma. Interjúalanyaim közül két fő emlékszik a hazatérés utáni időkből olyan visszatérő álmokra, ami kapcsolódik a kényszermunka emlékéhez. S. E. sokáig álmodott ezzel, de már egy ideje megszűntek a visszatérő álmomotívumok, így nem is tud mit mondani róla, nem tudja már felidézni. S. E. memóriája más kérdésben is szelektál: rengeteg emlék kitörölődött. Sok kérdésemre nem tud válaszolni, nem emlékszik. Ennek korábban örült, mostanában azonban érdeklik a régi dolgok, így kérdéseivel sorstársait keresi fel.

„*Álmomban kiint voltam, dolgoztam, kerestem a régi házakat, de nem találtam meg.*” (nevet) – mondta E. B., majd felesége hozzáteszi:

„*Eleinte jóleg sokat álmodott erről. Mikor éjjel úgy felmadt és oroszul kezdett beszélni. Jaj Istenem! – mondom, megint Oroszországban van. Nagyon nehezen nyugodott meg aztán.*”

„Sokszor rossz álmokban kísértettek a kegyetlen emlékek, s ha az idő sok mindent szépít is, a tényeket nem tudja megváltoztatni. A sebeket gyógyítja, de a hegék megmaradnak.” (Hirt, 2000: 55).

„Éveken át azt álmodtam – már itthon – hogy készülünk hazafelé, és nem jön a vonat... és nem érünk haza soha”, „néha még ma is azt álmodom, hogy csomagolok... ilyenkor nagyon sírok álmomban”, „lidérc ez az emberben, akkor is, ha nem beszél róla” – mesélik a visszaemlékezők. (Tatár, 2008: 61-62.)

A szakirodalom említi a holocaust közvetített, transzgenerációs traumáját (Virág, 1996). Valószínűsíthető, hogy éppen így jelen van a GULAG fogolytáborok egykori áldozatainak leszármazottjainál is, amelyet azonban még nem vizsgáltak. Virág Terez vezetésével 1990-ben alakult meg a magyar holocaust túlélők első beszélgető csoportja, ami a KÜT nevet viseli, ez később kibővült a túlélők pszichoterápiájára specializálódott szaktendeléssel. Céljuk, hogy a csoport pszichés támogatást, és terápiás segítséget nyújtson

mindazoknak, akik üldözöttséget szenvedtek el, elsősorban a holocaust túlélőinek, de a kbenskört idővel bővíteni kívánják a többi második világháborús fogolytábor túlélőivel. Az idő múlásával az áldozatok gyermekei, unokái lettek a csoport résztvevői. Virág Teréz, a transzgenerációs trauma kutatója állítja, hogy a fogolytábor okozta trauma megjelenhet a második, sőt a harmadik generációban is. „Emlékezés egy szederfára” című könyvében (Virág, 1996) felsorolja, mi lehet a kiváltója annak, hogy a trauma átadódik az utódoknak. A legkézenfekvőbb, hogy az anya a külvilágot fenyegetőnek, rosszsnak érzi, így gyermekét túlvédi, nem tudja leválasztani magától. Előfordult azonban ennek az ellentéte is, az apa bánásmozásának hátterében az állt, hogy gyermekét felkészítse a világ kegyedenségére, mert nézetei szerint így lesz képes életben maradni. A nyelvhasználatban öröklődik a kód, azaz bizonyos szavak által is közvetítődhet a trauma, ami a szülőben összekapcsolódik a lágerélmennel (pl. kenyér, bányá, szogednít, vagon, tábor). A fenti szavak használatakor a szülő érzelmi állapota megváltozik, amit a gyerek megérez, ráérez a fenyegető, szorongató érzésekkel terhelt titokra. A transzgenerációs trauma tünetei között szerepel a szorongás, a bizonytalanság érzése, az aggodás és a depresszió. Van válasza a szerzőnek arra is, hogy hogyan lehet a traumátadást megakadályozni: beszélni kell a múlt szenvedéseiről, tudatosítva, hogy az már lezárult, úgy hogy eközben átélje az ember a jelen örömeit és higgyen a jövőben, várja azt.

Koltai Mária (2001) szerint a transzgenerációs trauma egyik alkotóeleme az elgyászolatlan gyászok hatása az utókorra. A GULAG túlélőkre igazán jellemző az elfojtott gyász – szemben a holocaust túlélőkkel, akik az elhunyt családtagok emlékére életben tartva nevelik az *emlékméses gyermekeket*, ami más típusú, de szintén súlyos identitásválsághoz vezet. Az elakadt gyász megtekedi családi (és egyéni) fejlődéshez vezet, így az egykori szovjet fogolytáborokban elhunyt személyek egyenes- és oldalági leszármazottaival a segítő szakemberek feladata, hogy az elgyászolatlan régmúltat feltárják az egész családot tekintve, és támogassák a gyászfolyamatot.

Eddig kevés erre a témára vonatkozó adatot sikerült beszerezni a leszármazottaktól. Beszéltem olyan túlélővel, aki fia alkoholbetegségét ennek tudja be. A fiú nem tudta feldolgozni, hogy szeretett édesanyjával hogyan bának, hogyan alázták meg, anyja szerint ezért nyult az üveg után. A szülői "túlfűtés", amit Virág (1996) említ, szintén megjelenik több GULAG túlélő életében, fiz jó példája az átöröklésnek: ismerek olyan családot, ahol a túlélő anya féltette irracionálisan lányát, aki ugyanígy tett saját lányával. Ma már az unokának is van egy lánya, aki azonban felismerte, hogy nem kell mindentől megóvnia a gyermekét, hiszen az ő életét sem tette ezzel saját anyja könnyebbé. Esetint a harmadik generációnak sikerülhet az átöröklött mintát tudatosítani és megtörni, de ha a torz viselkedésminta nem válik reflexió tárgyává, szakember bevonására van szükség.

Feltettem a kérést interjúalanyaimnak, hogy fontosnak találják-e megismertetni a magyar társadalommal a GULAG és a malenkij robot mibenlétét. A válaszokból kiderült, többen úgy gondolják, hogy az iskolában ez a téma a tananyag (törzsanyag) részét képezi, pedig nem így van. Miután tisztáztuk a félreértést, a válaszokban megfogalmazódott a csalódottság a fiatalok érdektelensége miatt. Ezt mindannyian szomorúan nyugtázták, hiszen a közöny gyakran saját leszármazottaikat is érinti.

„Nem is érdekli őket!” (E. B.)

„Mama már nem érdekli az embereket, hogy mi ott mit szenvedtünk.” (P.J.)

„A fiatalok nem szeretik, ha beszélünk erről.” (H.M.)

Mindezen túl azonban a megkérdezettek döntő többsége fontosnak találja azt, hogy erről többet tudjon meg a világ. Ennek indoklása:

„Igenis beszélni és írni kell róla, hogy tudja meg a világ, hogy többé soha ne fordulhasson elő. Hogy ártatlan embereket halálra visznek, meg munkaszolgálatra, – a másik halálra.” (M. J.)

„Hát jó volna, hogyha tudna róla azért, hogy ilyen volt, hogy többet ilyen ne lehessen.” (E. N.)

„Történelmi viszonylatban erről jóformán semmi nincs, pedig hány ezer ember meghalt.” (S. M.)

„Ne kövessük el azt a hibát, amit már millióan elkövettek előttünk.” (S. E.)

„Most már nektek fontos, hogy erről beszélve legyen. Hogyha azt akarjátok, hogy ne felejtsek el.” (S. M.)

„Fontosnak tartanám, de annyira el van már minden fordulva. Már nincs hazafias érzés az emberekben.” (S. T.)

„Jó, ha tudnak a fiatalok erről, én nem nagyon szeretek beszélni róla, csak azért vállalom, hogy valaki tudjon róla, hogy ilyen volt, hogy ne legyen többé ilyen. Csak nem mindenki hiszi el, hogy ez így volt.” (H. M.)

A hit kérdése másoknál is felmerült. Van, aki hipotetikus formában megfogalmazott kérdésekre sem tud választ adni, annyira ragaszkodik saját elgondolásához, miszerint ezt úgy sem hiszi el a világ:

„Érzek a fiatalok el se tudják képzelni, és el se hiszik, amit én elmondtam. Egyszer elmondtam Csabán, azt mondták nem igaz, így nem lehet dolgozni.” (P. J.)

„Hiába mondom, senki se tudja elképzelni, és elbújni, hogy ott ott mi mentünk keresztül.” (H. M.)

A kollektív információhiány oka:

„Annak idején nem is engedték, hogy erről tudjanak valamit.” (E. B.)

Végül az objektív kép kedvéért idézek a szkeptikusoktól is, akik nem tartják fontosnak, hogy bekerüljön a malenkij robot a történelemkönyvekbe.

„Feledésbe fog merülni, persze nekünk már mundej...” (K. R.)

„Entrajtm ez már nem segít.” (S. E.)

A holocaust foglyainál a következőket figyelték meg a kiszabadítás után: „...azt a benyomást kelti, mintha valamiféle lelki kényszer alatt állna, annyira kényszerű ez a mesélés, ez a „muzáj beszélni.” (Frankl, 1988:93) Ezt az érzést a malenkij robotról hazatértek a megfélemlítések következtében nem élhették át.

„Nem beszélt erről senki. Azt mondták Debrecenben, hogy ha beszélünk erről, megyünk Szibériába.” (S. M.)

„Beszélni ezüst, de hallgatni arany.” (K. M.)

A legtöbben szülőkkel, házastárssal ennek ellenére beszéltek róla, lefüggönyözött házban, zárt ajtók mögött, de a leszármazottakkal csak azok felnőtté válásakor:

„Eleinte nem volt szabad beszélni róla. Nem lehetett tudni, hogy melyik gyerek hol mond el valamit. (...) Nem is érdekelte tulán őket. Tavaly beszélünk róla nekik (gyermeküknek – S.Zs.), és akkor csak hallgattak.” (E.B.)

„A gyerekek akarják mindig, hogy beszéljünk róla. Mindig mondják, hogy olyan keveset tudnak róla.” (K.R.)

„A rendszerváltás után mondtuk csak el részletesen a gyerekeknek. De még most se tudnak, unident. A lányom nem is szeretné, ha felhozzuk ezt.” (S. E.)

Az ok, amiért a rendszerváltás után a legtöbbjük megörözte kényszerű hallgatási fogadalmát:

„A bátyámék mikor ut elbédelték, mindig beszéltek róla. Én mindig felálltam az asztaltól és elmentem. Nem szerettem beszélni erről, meg féltem is. Csak mostanában már beszéltek. (Miért? – S.Z.s.) Mert már egyre kevesebben vagyunk, akik elmondhatjuk.” (M.J.)

Gulyás Gyula és Gulyás János (1990) filmszociográfiai könyve megerősít abban, hogy a málenkij robot túlélőinek sokat tud segíteni, ha kibeszélik magukból az ott történeteket. Egy dudán idős úrtól, Kovács Árpádtól idézem a következő történetet:

„Égyel olyan rosszul lettem, hogy meg akartam fulladni, meg jutni akartam. Mondom a feleségemnek reggel, nagyapómat reggelre lett ez,

- Azonnal adjál nekem ruhát, öltözzök, megyek az orvoshoz.

Kimentem a bányához, az üzemorvoshoz, mondtam neki:

- Legyen szívés, nekem, doktorom, adjon bentelót az ideggyógyászatra, mert elfutok.

(...) Adott bentelót, így elmentem. (...) Közvetlen behív a főorvossal, az ideggyógyász.

- Na, Kovács, mondja el, miért volt leüve, mit csinált, kit vert meg, kit gyilkolt meg?

- Nézz főorvossal, kérem, ez olyan dolog volt, hogy én 17 éves voltam és így és így történt.

És amit itt maguknak elmondtam, azt végig elmondtam. Azt mondja:

- Mondja csak, mondja csak, érdekelt, kíváncsi vagyok rá! Mondja csak Kovács bácsi, mindent mondjon el!

Akkor már énnekem semmi bajom nem volt, mikor kiűzték a szívet, semmi bajom nem volt. Mondom:

- Főorvossal, kérem, a fősten áldja meg magát. Hígye el, hogy engemet még ezen a területen, és ebben az ügyben senki ilyen szívesen és ilyen kedvesen nem hallgatott meg sohasem, mint maga. Nagyon szépen köszönöm magának, hogy ilyen nagyon kedves és aranyos volt velem szemben.”

Frankl (1988) kategorikusan kijelenti, hogy téved, aki azt hiszi, nincs lelki gondozásra szüksége annak, aki kiszabadult a fogolytáborból. A lelki gondozás célja, hogy az áldozat figyelme a jövőre irányuljon. Az ember értékítélete megzavarodik a fogolytábor elhagyva, és csak fokozatosan vezethető vissza ahhoz, ami korábban természetes volt, hogy annak sincs joga rosszat tenni, aki sok rosszat elszenvedett. Böszörményi-Nagy Iván fogalma, a destruktív jogosultság jól jeleníti meg a transzgenerációs áttevődés veszélyeit a traumatizált személy feljogosítva érezheti magát arra, hogy kompenzációt kapjon a sérülésekért, s ha ez elmarad, nehézséget jelenthet számára, hogy ő maga megfelelő mértékben gondoskodóvá, kapcsolataiban elevenné, fejlődőképesse váljék. (Böszörményi-Nagy, Krasner 1986). A dezintegrált személyeknek segítségre van szüksége ahhoz, hogy újra integráltak legyenek – véli ezzel összhangban a haláltábor megjáró Bettelheim (1999). A segítséget azonban az általam vizsgált csoport, a málenkij robot illetve a GUIAG túlélői semmilyen formában nem kapták meg. Vikár György (1996) szerint segítséget jelentene az egykori internáltaknak, ha pszichoterápiás keretek között beszélhetnének az átélt szenvedésekről, - ennek a szükségletnek az oka pedig a kényszerű hallgatás, amire sokáig kárhoztatva voltak. Vikár szerint is gyakori tünet lehet a szorongás, amit a segítők észre kell venni az áldozatnál, és segíteni a feldolgozásban.

Erikson (2002) ön-identitás elméletéből megtudhatjuk, hogy az időskort – ami az érettség elérésének kora – az integrálás és a kétségbeesés párharca, a sikerek és kudarcok, az egészség és betegség feldolgozásának képessége, s egyfajta transzcendens irányulás jellemzi. Az életúttal való megelégedés vagy elégedetlenség fontos szerepet játszik ebben a korban, s a megtett út könnyebben átlátható, ha az idős embernek van hallgatósága, akinek

elbeszélheti a legfontosabb mozzanatokát. Fontos a visszatekintés, a számadás, amikor sorra vehet döntéseit, sikereit, kudarcait, főleg feldolgozatlan traumáit, élete fontos fordulóit. Ha a mérleg azt mutatja, hogy az élete alapjában véve értelmes volt, választásai és tettei alapvetően helyesek voltak, akkor elérkezik az érintettség-érzés, a bölcsesség állapotába. Az élettel való megelégedés következményeként tud szembenézni a halállal.

Több szerző véleménye egyezik tehát abban, hogy az ilyen traumát átélt idős embereknek segíthet az, ha elmesélhetik életük történetét, és közben kibeszélhetik szenvedéseiket. Az én témám esetében ez akkor valósul meg, ha elmondhatják végre, hogy mi történt velük valójában 1945-től a Szovjetunióban, és ha aki hallgatja, hisz nekik. Nem kell terapeutának lenni, csak érdeklődőnek. Kutatásommal – amely ebből a szempontból az akciókutatás kritériumainak is megfelel – szerettem volna hozzájárulni, hogy interjúalanyaim elbeszélhessék életük tragédiáját. A történetmondás tapasztalt hatásairól is megkérdeztem interjúalanyaimat, emellett figyeltem az azt kísérő nemverbális kommunikáció néhány fontos aspektusára.

Minden interjúalany örült, hogy beszélgettünk – persze ez szólhat az idősök magányosságáról is. Többen annyira örültek, hogy ajándékkal kedveskedtek, és kérték, hogy mindenképp látogassam meg őket a jövőben. Több interjúalanynál éreztem, hogy kimondottan a beszélgetés témájának örül. „Na, most jól kiöntöttük a lelkünket.” – mondta például beszélgetésünk lezárásakor K.R., ami arra enged következtetni, hogy megkönnyebbülést okozott neki elmondani a hatvan évvel ezelőtti történeteket.

„Nóé, Elmondanám sokszor, gyorsan, csak hogy kijöjjön. De egy könyvet lehetne... Ha ki tudnám így fejezni magam.” E. N. elejtett megjegyzéséből lehet arra gondolni, hogy négy órás beszélgetésünket kevesli. Vágya, hogy egykori szenvedését megoszthassa a világgal egyértelmű – ez nem meglepő, hiszen ő az a személy az interjúalanyok közül, aki eddig a legkevesebbet beszélt múltjáról. Örök félelemben élt, és el a mai napig. Az, hogy könyvet lehetne írni a témáról, csak a kint szerzett „élmények” mennyiségét szemlélteti, erre nem vágyik, hiszen az interjúhoz sem adta nevét. E. N. a következőképp fejezi ki, hogy neki nem pusztán a beszélgetés hiányzik, hanem a történetek érzelmi tartalmának felszínre hozása, feloldása:

„Az ember még csak elmeséli, az is valami, de inkább sírna, mint mondaná.” (E. N.)

Aki tehát a legkevesebbet beszélt, annál akadt el leginkább a személyes veszteségek elgyászolásának folyamata.

A kibeszélés hasznosságának kutatása közben fontos motívumra leltem, mégpedig arra az ismert tényre, hogy nem elhanyagolható a beszélgetés hasznossága szempontjából, hogy ki a „másik fél”. „Veled jó erről beszélni, mert te ismered és elhiszed ezt.” (K.M.)

A hit kérdése másoknál is felmerül, egyikük csalódottan mondja:

„Erdmannak (ő írta meg a gyulai deportálások történetét – S. Zs.) elmondtam, mikor könyvet írt, de még ő se hiszi el, hogy velünk mi volt. Hogy mi ott mit dolgoztunk, mit szenvedtünk.” (H. M.)

Ebből a szempontból vizsgálva a témát, jogosan felmerül az igény, hogy ilyen típusú segítő beszélgetésben aktív hallgatóként megfelelő végzettségű, kulturálisan kompetens személy legyen jelen. Fontos, hogy a segítő szakmában dolgozók ismerjék a történelmi traumákat, hiszen nem merül fel a hit és kétely dilemmája, ha pontosan tudják az igazságot.

Érdekes, hogy az interjú kívüli helyzetekben többen hártják ezt a témát, így kerülik

a sajnálatot, óvják meg magukat a rájáradó érzelmektől. Ilyen típusú választ leginkább férfiakról kaptam, hiszen az érzékenyülés a hagyományos férfi-szereppel nem egyeztethető össze. „*Nem szeretek beszélni róla, a legutóbbi időkben érzem, hogy érzékenyebb vagyok, ez nekem nem jó. Van, aki még ingerültebb, de én nem. Csak kerülöm ezt a témát.*” (S.T.)

„*Nem jó ezt felhozni. Rossz erről beszélni, nem szívesen beszélek erről.*” (S.M.)

Az interjú hatással volt a kérdezettekre, a rövid távú negatív hatások reményeim szerint hosszú távon átfordulnak majd.

„*Néha egész hátra kerül, de most jól felkavarodott.*” (K.M.)

„*Az emberben előhozga a régi dolgokat, majd lebet, hogy az esti pihenésem nem lesz nyugodt. De ezt nem lebet elfelejteni, csak túltessz magát rajta az ember.*” (E.N.)

Összességében elmondható, hogy az egykor kényszermunkára internált idős emberek jelentős része igényli a traumatikus eseményről való beszélgetést, ha megfelelő keretek között értő hallgatóságra talál.

Megbeszélés

A jelen vizsgálatból is kiderül, hogy a történelmi traumák nem „egyszeri” történésekből származnak, hanem hosszútávon érlelődő politikai gonosztettekből fakadnak, amelyeket a XX. század totalitárius rendszerei jutattak társadalmi szintre. E politikai gonosztettek áldozatain több százmilliós népcsoportok világszerte. A magyarországi német kisebbségiek meghurcolása és megalmazása a második világháború utáni években (1945 után) azok százazatainak kitoloncolását jelentette egyrészt szovjet munkatáborokba („málenkij robot”), másokat pedig kitelepítésekre ítélték Németországba, mint ártatlan „háborús bűnösöket.”

Traumatizált társadalomban élünk. Nemzetünk nagyon sok negatív, feldolgozatlan emlékekkel él együtt, szinte nincs is olyan társadalmi csoport, amelyik az elmúlt 60-70 évben ne szenvedett volna. Kegyetlen diktátorok, s az általuk támogatott eszmék, ideológiák változtatták egymást, amelyek – változó „célcsoportokkal” – kirekesztőleg, pusztítólag hatottak. Kopp és Skrabski (1995) kutatása a magyar lelkiállapotról, s a vele összefüggő megbetegedésekre irányítja a figyelmet. Mindezen nem segít múltunk problémáinak ragadása. Más országok – köztük pl. Németország – szembenéztek a második világháborús tetteikkel és a traumákkal.

Fontosnak tartom egyfelől, hogy – megtörve a hallgatást – a társadalmunk számára közvetített általános ismeretanyagának legalább minimálisan része legyen a GULAG és a málenkij robot. Másrészt szisztematikus kutatások révén fel kell tárnunk, hogy milyen megbetegítő hatásokat örökítenek át a mai napig generációról generációra a különböző típusú szovjet lágeremből hazatért egykori foglyok családjukban. Ehhez megfelelő intézményi háttérre, finanszírozásra és több szakemberre lenne szükség!

Ha egy zsidó származású ember pszichológushoz megy, az első kérdés, ami felmerül, hogy volt-e valamilyen holocausttal összefüggő trauma a családjában? Jó lenne ott tartani, hogy azt is megkérdézzék a szakemberek, érintett volt-e a családja a sztálini diktatúra valamely szörnyűségében (nem teszek különbséget a szovjetunióbeli kényszermunkatáborok, a hadifogság, vagy Recsk és az Andrassy út 60. között).

Jelen kutatás egyike az első lépéseknek afelé, hogy a magyarországi német nemzetiségi kisebbség második világháborúval kapcsolatos, valamint az azt követő események okozta

traumáinak jelenségvilágát feltárhassuk. Társadalmi és kulturális kérdések iránti érzékenysége, kapcsolati fókusza folytán a szociális munka, mint professzió jelentős szerepet vállalhat a történelmi traumák feldolgozásának folyamatában, mind az egyének, mind a családok, mind pedig a közösségek szintjén.

Irodalomjegyzék:

- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the Mystery of Health. How People Manage Stress and Stay Well*. Jossey - Boss Publishers, San Francisco. p. 17.
- Békés, V. A. (2003). *A holokauszt-szindróma* [http://www.szombat.org/archivum/h\(h\)th.htm](http://www.szombat.org/archivum/h(h)th.htm)
- Berrelheim, B. (1999). *A régió határ*. Budapest: Európa
- Bognár, Z. (2001): Magyarország II. világháborús hadifogoly-vesztesége. In (szerk.: Ruszin, U. O.): *60 éve kezdődött a második világháború. Az 1999. december 8-án a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban megtartott nemzetközi tudományos emlékülés előadásainak anyaga*. Uzsgorod [Ungvár]: Mischecká Liniá Kiadó, 46-55. p
- Böszörményi-Nagy, I. – Krasner B. R. (1986): *Between Give & Take: A Clinical Guide to Contextual Therapy*. Bristol: Brunner/Mazel.
- Dobozi, E. (1991). „Csak a napnyugtát néztük...” *Elhurcolt magyar nők a Donyecben*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Dr. Koltai, M. (2001). *Szűcsidum a családban. A transzgenerációs hatások elemzése*. Doktori disszertáció. Pécs: PTE Pszichológiai Intézet.
- Erdmann, Gy. (szerk.) (1990). *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek a szovjet munkatáborokban*. Gyula: Békés Megyei Levéltár.
- Erikson, E. H. (2002). *Gyermekek és társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Frankl, V. E. (1988). ... *megis mondj Igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. Budapest: Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ.
- Gulyás Gy. – Gulyás J. (1990). *Malenkij robot. Filmszociográfus a dudari levéltek szibériai lágeremlékeiről az Uraltól Kolimáig*. Budapest: Századvég.
- Hirt Julianna visszaemlékezése alapján lejegyezte Sipos, I. (2000): *Amiről hallgatni kellett...* „Malenkij robot” a Szovjetunióban. *Életrajzok a XX. Században*. Miskolc.
- Kopp, M. – Skrabski, Á. (1995). *Magyar lelkiállapot*. Budapest: Végek Kiadó.
- Kormos, V. – Várhelyi, A. (1990). *Emberrelés orosz módra*. Budapest: Kelenföld Kiadó – Magyar Nők Lapja Egyesület.
- Rózsa, P. (1989). *Ha túléltesd, halgass!* Budapest.
- Szebeni, I. (1993). *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944-1949*. Debrecen: Piremon.
- Tatár, R. (2008). *Túléltek! Emlékezések a malenkij robotra*. Szeged: Constans.
- Varga, É. M. (szerk.) (2006). *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban Dokumentumok (1941-1953)*. Magyar - Orosz Levéltári Együttműködési Bizottság közös kiadvány. Moszkva – Budapest.
- Vikár, Gy. (1996). *Válság, túlélés, kreativitás*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Virág, T. (1996). *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: KÜT Pszichoterápiás Rendelő.